

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.43>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОМАТИЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ: ТРАНСПЛАНТАЦІЯ ОРГАНІВ І ТКАНИН ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

Чорненька Д.С.,

аспірантка Інституту держави і права

ім. В.М. Корецького НАН України

ORCID: 0000-0002-2224-9646

Чорненька Д.С. Правове регулювання соматичних прав людини: трансплантація органів і тканин людини в Україні та зарубіжних країнах.

У статті досліджуються проблеми правового регулювання трансплантації органів і тканин людського організму в Україні та зарубіжних країнах. Акцентовано на правових та етичних труднощах, що виникають у сфері трансплантології. Зазначено, що право на «механізацію тіла» має низку специфічних ознак, а саме: специфічний характер об'єкта цих прав – тіло людини, що виступає об'єктом права власності і має на сьогодні переважно грошово-вартісний вираз; природна залежність від знань біології, генетики, медицини, техніки. Їх існування і реалізація можливі тільки за допомогою досягнень науково-технічного прогресу; новизна, що має різний ступінь вираження, залежно від виду охоронюваного результату розпорядження тілом або життям; неоднозначне ставлення з боку релігії, моралі, етики, політики; нерозривний зв'язок з конституційними (основними) правами людини з огляду на особливий зв'язок з особистими (природними) правами та особливість як самостійної групи прав людини; винятковість за своїми правовими наслідками в процесі і результаті їх реалізації. З будь-якою зміною тілесного втілення людини змінюється суб'єктивний аспект правовідносин, тобто затримується безліч зв'язків різних галузей правового регулювання (цивільного, шлюбно-сімейного, конституційного тощо); ступінь їх визнання і реалізації відображає рівень розвитку держави і суспільства загалом тощо. Наголошено, що окремі соматичні права відображені і в законодавстві України, і в законодавстві зарубіжних країн. Наприклад, право на трансплантацію органів у національному законодавстві вживається не як право розпоряджатися своїм тілом, а як певна необхідність, медичне показання. Для регулювання питань донорства органів у законодавстві окремих держав прописана практика встановлення спеціальних процедур отримання згоди донора на вилучення в нього трансплантата (Бельгія, Греція, Туреччина). Зважаючи на нестачу трансплантатів для проведення трансплантаційних операцій,

важливо на державному рівні розвивати просвітницьку роботу, роз'яснюючи громадянам необхідність оформлення добровільних згод на посмертне використання їхнього донорського матеріалу. Варто внести пропозиції з розробки та прийняття Державної програми України, спрямованої на розвиток донорства. Ця програма має передбачати організаційні, правові та профілактичні державні заходи щодо заохочення та розвитку легального донорства в Україні; пропозиції щодо розробки національного правового механізму, спрямованого на заохочення добровільного посмертного донорства, яке ґрунтувалося б на прижиттєвій юридично оформленій згоді потенційних донорів на посмертне безоплатне використання їхнього донорського матеріалу.

Ключові слова: права людини, соматичні права, трансплантація, правове регулювання, медичні операції, охорона здоров'я, право на життя.

Chornenka D.S. Legal regulation of human somatic rights: transplantation of human organs and biological tissues in Ukraine and foreign countries.

The article examines the problems of legal regulation of transplantation of organs and tissues of the human body in Ukraine and foreign countries. Emphasis is placed on legal and ethical difficulties arising in the field of transplantology. It is noted that the right to «mechanize the body» has a number of specific features, namely: the specific nature of the object of these rights - the human body, which is the object of property rights and currently has mainly a monetary value expression; natural dependence on knowledge of biology, genetics, medicine, technology. Their existence and implementation are possible only with the help of achievements of scientific and technical progress; novelty, which has a different degree of expression, depending on the type of protected result of disposal of body or life; ambiguous attitude from the side of religion, morality, ethics, politics; inextricable connection with constitutional (fundamental) human rights in view of the special connection with personal (natural) rights and the peculiarity as an

independent group of human rights; exclusivity in terms of its legal consequences in the process and as a result of their implementation. With any change in the physical embodiment of a person, the subjective aspect of legal relations changes, that is, many connections of various branches of legal regulation (civil, marital and family, constitutional, etc.) are affected; the degree of their recognition and implementation reflects the level of development of the state and society in general, etc. It is emphasized that individual somatic rights are reflected both in the legislation of Ukraine and in the legislation of foreign countries. For example, the right to transplant organs in national legislation is not used as a right to dispose of one's body, but as a certain necessity, a medical indication. In order to regulate the issue of organ donation, the legislation of individual states prescribes the practice of establishing special procedures for obtaining the donor's consent to extract a transplant from him (Belgium, Greece, Turkey). Given the lack of transplants for transplant operations, it is important to develop educational work at the state level, explaining to citizens the need to issue voluntary consents for the posthumous use of their donor material. It is worth making proposals for the development and adoption of the State Program of Ukraine aimed at the development of donation. This program should provide organizational, legal and preventive state measures for the promotion and development of legal donation in Ukraine; proposals for the development of a national legal mechanism aimed at encouraging voluntary posthumous donation, which would be based on the lifetime legally formalized consent of potential donors to the posthumous free use of their donor material.

Key words: human rights, somatic rights, transplantation, legal regulation, medical operations, health care, right to life.

Вступ. Зараз у більшості розвинених держав процеси у сфері трансплантології є найбільш результативними формами оперативних медичних втручань, що спрямовані на проведення медичних операцій з пересадки донорських трансплантатів реципієнтів. Переважна кількість клінічних показників у цій сфері демонструє реальні можливості збільшення тривалості людського життя, а також її якості з урахуванням удосконалення трансплантаційних механізмів.

Водночас світова спільнота стикається з тим, що розглядувані способи хірургічного втручання в організм людини не мають відповідного правового забезпечення. Більшість правових та етичних труднощів, що виникають у сфері трансплантології, поки що не вдається подолати. До того ж нормативне регулювання аналізованих процесів має суперечливий характер, що своєю чергою

призводить до виникнення конфліктних ситуацій, негативно позначається на розвитку трансплантології у всьому світі. У зв'язку із цим вчені визнають важливість негайного вирішення всіх проблемних аспектів у сфері трансплантології, які мають юридичний характер. Ця необхідність зумовлена безліччю обставин, насамперед тим, що найбільших успіхів трансплантологія досягла в тих державах, які приділяли пильну увагу вдосконаленню правового регулювання цієї сфери, відповідно, вдалося уникнути серйозних правопорушень у галузі трансплантології.

Отже, у процесі свого розвитку трансплантологія поставила перед суспільством низку правових, медичних та етичних проблем, чимало з яких і досі не розв'язано. Актуальність обраної теми дослідження підтверджується насамперед існуванням безлічі чинників, які ускладнюють правильне юридичне тлумачення трансплантації органів і тканин людського організму та недосконалості правового регулювання в цій сфері.

Огляд літератури. Низку положень, що стосуються правових аспектів трансплантації та протидії протиправним діям у цій сфері, у вітчизняній юридичній літературі розглядали О. Батрин, О. Кисельова, В. Теремецький, Я. Триньова, Б. Островська, І. Самсин, С. Стеценко, М. Менджул, О. Румянцева, Т. Тарасевич, Ю. Турянський, П. Шуст та ін.

Методологічною основою статті є загальнонаукові методи наукового пізнання, зокрема аналіз, моделювання, синтез, абстрагування, порівняння. Також були використані спеціально-юридичні методи (порівняльно-правовий і метод тлумачення права) та приватнонаукові методи (формально-логічний та історичний). Об'єктом дослідження є аналіз суспільних відносин, які виникають у процесі вдосконалення правового регулювання трансплантаційних технологій, а також правової протидії протиправним діям у біомедичній сфері. Теоретичну основу статті становлять законодавчі та інші правові акти щодо правового регулювання трансплантації, а також наукові доробки вітчизняних учених, пов'язані з дослідженням законодавчих норм, що передбачають відповідальність за незаконний відбір донорських органів та іншу протиправну діяльність щодо їх купівлі-продажу.

Виклад матеріалу. Поряд з розвитком таких наук, як біологія, хімія, медицина тощо, а також з появою прав на використання їхніх інноваційних розробок наростає потреба в регулюванні принципово нових суспільних відносин, генезис яких істотно впливає на розширення системи прав людини.

У науковій літературі відображено різні підходи до класифікації прав людини за «поколіннями». Більшість сучасних учених сходяться на думці, що існує три такі покоління прав людини

[1]. До першого покоління зараховують цивільні і політичні права, до другого – соціально-економічні та культурні, до третього – покоління «прав солідарності». Деякі автори виділяють четверте покоління прав, або так звані права людства (інформаційні, екологічні та ін.) [2, с. 110–112]. Однак наприкінці ХХ ст. з'являється незакріплена офіційно цілісна сукупність прав, яку окремі вчені визначають як самостійне покоління – так звані соматичні (особистісні) права людини [3, с. 143]. Ці права виділилися у відокремлену від особистих прав групу передусім в результаті науково-технічного прогресу, а також у зв'язку зі змінами морально-етичних норм і суспільної психології.

Поняття «особистісні (соматичні) права» визначають як «групу прав людини, які ґрунтуються на фундаментальній світоглядній впевненості в «праві» людини самостійно розпоряджатися своїм тілом: здійснювати його «модернізацію», «реставрацію» і навіть «фундаментальну реконструкцію», змінювати функціональні можливості організму і розширювати їх техніко-агрегатними або медикаментозними засобами» [3, с. 144]. Як такі права розглядають: право на смерть, зміну статі, гомосексуальні контакти, трансплантацію органів, вживання наркотичних або психотропних засобів, штучне репродукування, стерилізацію, аборт, клонування; право на віртуальне моделювання – в сенсі повного утвердження (дублювання) себе у формі об'єктивного існування. Оскільки всі ці права мають суто особистісний характер, вчений визначив їх як соматичні (від грец. *soma* – тіло) [3, с. 145].

Актуальним є питання «механізації» тіла людини. Сучасні технології на нинішньому етапі науково-технічного прогресу вже дають змогу говорити про імпланти, протези, зокрема керовані, які можуть слугувати засобом реабілітації людей, котрі страждають від захворювань і наслідків травм опорно-рухового апарату тощо [4]. Водночас так зване право на «механізацію тіла», яке, на думку дослідників, відповідає визначенню цієї категорії прав, як і перераховані вище соматичні права, має низку специфічних ознак, а саме:

1. Специфічний характер об'єкта цих прав – тіло людини, що виступає об'єктом права власності і має на сьогодні переважно грошово-вартісний вираз.

2. Природна залежність від знань біології, генетики, медицини, техніки. Їх існування і реалізація можливі тільки за допомогою досягнень науково-технічного прогресу.

3. Новизна, що має різний ступінь вираженості, залежно від виду охоронюваного результату розпорядження тілом або життям.

4. Неоднозначне ставлення з боку релігії, моралі, етики, політики.

5. Нерозривний зв'язок з конституційними (основними) правами людини з огляду на особливий зв'язок з особистими (природними) правами та особливість як самостійної групи прав людини.

6. Винятковість за своїми правовими наслідками в процесі і результаті їх реалізації. З будь-якою зміною тілесного втілення людини змінюється суб'єктивний аспект правовідносин, тобто заторкується безліч зв'язків різних галузей правового регулювання (цивільного, шлюбно-сімейного, конституційного тощо).

7. Ступінь їх визнання і реалізації відображає рівень розвитку держави і суспільства загалом [5, с. 83–85].

Щоправда, окремі соматичні права відображені і в законодавстві України, і в законодавстві зарубіжних країн. Наприклад, право на трансплантацію органів у національному законодавстві вживається не як право розпоряджатися своїм тілом, а як певна необхідність, медичне показання. Так, у ст. 13 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» закріплено: «Трансплантація застосовується виключно за наявності медичних показань і здійснюється відповідно до галузевих стандартів у сфері охорони здоров'я за згодою об'єктивно поінформованої дієздатної особи (реципієнта), крім випадків, передбачених цим Законом» [6]. Відповідно до ч. 1 ст. 20 цього Закону укладання або пропонування укладення договорів, що передбачають купівлю-продаж анатомічних матеріалів людини, забороняється [6]. Зауважимо, що з 2020 року в Україні діє комплексна система трансплантації. Закон дозволяє пересадку органів після смерті людини, якщо вона за життя дала на це згоду, а також перехресне донорство, і передбачає побудову системи трансплантації, що охоплює створення реєстру донорів, підготовку трансплант-координаторів тощо.

Для регулювання питань донорства органів у законодавстві окремих держав прописана практика встановлення спеціальних процедур отримання згоди донора на вилучення в нього трансплантата. Наприклад, законодавством Бельгії про вилучення і трансплантацію органів встановлено, що згода донора має бути виражена в письмовій формі і підписана в присутності дієздатного свідка. У Законі Греції про вилучення та трансплантацію людських органів і тканин визначено кілька альтернативних форм надання згоди донора. У законодавстві Туреччини міститься вимога отримання згоди не тільки самого донора, а й його чоловіка / дружини [7, с. 49].

Стаття 16 Закону України «Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині» також передбачає, що кожна повнолітня дієздатна особа має право надати письмову згоду або незгоду на вилучення анатомічних матеріалів

з її тіла для трансплантації та/або виготовлення біоімплантатів після визначення її стану як незворотна смерть (смерть мозку або біологічна смерть) відповідно до закону [6].

Утім, відомо, що в разі раптової загибелі особи під час її подорожі країною вона не зможе бути посмертним донором, оскільки при собі не матиме медичної документації. Тож вирішити цю проблему можливо лише законодавчо, закріпивши визначення медичної документації і обов'язково вказавши при цьому, що доступ співробітників медичних організацій до тіла померлого для відбору його донорського матеріалу дозволяється лише за наявності медичної документації померлих осіб. Доступ до медичної документації надасть можливість медичним працівникам дізнатися не тільки про волевиявлення померлого на посмертне донорство, а й про наявність можливих захворювань потенційного донора, які вплинуть на проведення трансплантаційних операцій. Крім того, законодавча заборона на відбір трансплантатів у трупа без дозволу на це і медичної документації дасть змогу зменшити кількість правопорушень у цій сфері.

У цьому аспекті важливо вивчати зарубіжний позитивний досвід у сфері трансплантології та донорства задля подальшого його використання. У зв'язку із цим цікавим є досвід Королівства Іспанії, де вдалося досягти серйозного прориву у цій галузі. Зокрема, Іспанія веде діяльність, спрямовану на реалізацію держпрограми донорства, яка основана на вихованні громадян та пропаганді добровільного донорства. Робота з розвитку розглянутого інституту проводиться на різних рівнях та різними суб'єктами під девізом «Не забирайте органи із собою на небеса» [8].

Зважаючи на нестачу трансплантатів для проведення трансплантаційних операцій, важливо на державному рівні розвивати просвітницьку роботу, роз'яснюючи громадянам необхідність оформлення добровільних згод на посмертне використання їхнього донорського матеріалу. Засоби масової інформації на основі соціальної реклами могли б допомогти населенню усвідомити, що прижиттєво оформлене безкоштовне донорство – це гуманна та благородна місія, спрямована на порятунок людських життів.

На нашу думку, враховуючи зарубіжні досягнення, варто внести пропозиції з розробки та прийняття Державної програми України, спрямованої на розвиток донорства. Ця програма має передбачати організаційні, правові та профілактичні державні заходи щодо заохочення та розвитку легального донорства в Україні і недопущення, а також мінімізації його негативних складників.

Серед суб'єктів, які можуть бути задіяні в її реалізації, мають бути не тільки співробітники органів виконавчої влади та представники ме-

дичної спільноти, а й різні громадські організації, представники наукової спільноти та волонтери.

Враховуючи закордонний позитивний досвід, на основі міжнародно-правових засад варто внести пропозиції щодо розробки національного правового механізму, спрямованого на заохочення добровільного посмертного донорства, яке ґрунтувалося б на прижиттєвій юридично оформленій згоді потенційних донорів на посмертне безоплатне використання їхнього донорського матеріалу [9, с. 215]. У разі смерті таких осіб їхній донорський матеріал відбирався б на безоплатній основі. Потенційних донорів можна було б, скажімо, прижиттєво заохочувати різними медичними пільгами в організаціях охорони здоров'я, гарантувати їм право безкоштовного або пільгового поховання тощо.

Результати аналізу зарубіжного законодавчого досвіду щодо криміналізації діянь у сфері трансплантології показали, що кримінальні закони розвинених країн містять норми, які передбачають види кримінальної відповідальності за незаконну діяльність у сфері трансплантології. Так, зокрема, Кримінальним кодексом Франції охороняється широкий спектр суспільних відносин у сфері трансплантології, серед яких: отримання від людини будь-якого з її органів на умовах оплати в будь-якій формі та посередництво в такому отриманні (ст. 511-2); вилучення будь-якого органа в людини за відсутності її згоди, отриманої в порядку, встановленому спеціальним законом (ст. 511-3); вилучення (трансплантація) органів в установі, яка не отримала на це спеціального дозволу (ст. 511-7) та ін. [10, с. 91].

З огляду на це, особливу увагу варто звертати на випадки, у яких пацієнти-реципієнти виїжджають до інших країн для пересадки органів чи, навпаки, прибувають з-за кордону. Водночас вирішальним чинником у розслідуванні пов'язаних із цим злочинів кримінальних справ є визначення ролі медичного персоналу, і в запобіганні цим злочинам, і в поданні інформації про сумнівні випадки пересадки людських органів.

Висновки. Трансплантація є однією зі сучасних практик, що дозволяє врятувати багато життів. Але водночас це і складний та багатогранний процес, що вимагає дотримання безлічі правил та умов. Особливу увагу потрібно приділяти правовому регулюванню цієї галузі. Правове регулювання трансплантації проводиться в різних країнах по-різному, але загалом усі системи можна поділити на дві моделі: модель відсутності згоди та модель запиту згоди. Більшість країн, зокрема і в Європейському Союзі, віддають перевагу моделі запиту згоди, проте перехід до цієї моделі має відбуватися поетапно, враховуючи проведення роз'яснювальної кампанії про трансплантологію та формування громадської думки. Крім того, важливо створювати соціальні та економіч-

ні умови, необхідну підтримку трансплантації в кожному конкретному суспільстві. Комплексне регулювання трансплантації охоплює діяльність органів державної влади, медичних організацій, громадських організацій та нерегульованих комерційних структур і має бути спрямоване на збереження життя і здоров'я людей, а також на захист прав донорів і реципієнтів.

Загалом, правове регулювання трансплантації є важливим аспектом забезпечення високої якості охорони здоров'я. Задля вдосконалення правового регулювання трансплантації нині потрібно на регулярній основі проводити дослідження з цієї проблематики, на матеріалах яких розробляти та законодавчо закріплювати необхідні заходи, що сприяли б ефективному правовому регулюванню розглядуваної сфери. Завдяки цьому вдалося б зменшити кількість різних зловживань у сфері трансплантології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Слюсар К. Закріплення поколінь прав людини в міжнародних документах. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12. С. 234–238.
2. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум; Ун-т внутр. справ, 2000. 691 с.
3. Островська Б. В. Міжнародно-правове регулювання права людини на життя в контексті біоетики : монографія. Київ : Логос, 2019. 604 с.
4. Загальна теорія здоров'я та здоров'я збереження : кол. моногр. / за заг. ред. проф. Ю.Д. Бойчука. Харків : Вид. Рожко С.Г., 2017. 488 с.
5. Тарасевич Т. Ю. Поняття й види соматичних прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 12. С. 83–85. URL: http://www.lsej.org.ua/12_2021/18.pdf (дата звернення: 09.11.2023).
6. Про застосування трансплантації анатомічних матеріалів людині : Закон України від 17.05.2018 № 2427-VIII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2427-19#Text> (дата звернення: 09.11.2023).
7. Кисельова О. І. Адміністративно-правове регулювання трансплантації органів і (або) тканин людини в Україні і зарубіжних країнах. *Правові горизонти / Legal horizons*. 2018. С. 49. URL: <https://law-review.sumdu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/04/> (дата звернення: 09.11.2023).
8. Ільющенкова К. Іспанська юридична модель трансплантології й можливість її застосування в Україні. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2015. № 6 (16). С. 144–148. URL: <http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2015/6/32.pdf> (дата звернення: 09.11.2023).
9. Юзікова Н. Правове регулювання трансплантації анатомічних матеріалів людині. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 4. С. 213–218. https://visnik.dduvs.in.ua/wp-content/uploads/2021/03/s4_ua_re/35.pdf (дата звернення: 09.11.2023).
10. Ситник В.С. Проблематика права на трансплантацію в Україні. *Актуальні питання права та економіки: сучасність і перспективи розвитку* : зб. матер. наук.-практ. студ. конф. Київ : Фінанс.-прав. коледж, 2021. URL: <https://fpk.in.ua/images/biblioteka/Zbirnyk2021.pdf> (дата звернення: 09.11.2023).